

BEYNƏLXALQ MÜLKİ VƏ ARBİTRAJ PROSESİ

PLAN:

Giriş

1. Beynəlxalq mülki prosesin anlayışı və ümumi xarakteristikası.
2. Beynəlxalq mülki proses məsələlərinə dair beynəlxalq müqavilələr. 3.
- Beynəlxalq kommertiya arbitracının anlayışı və hüquqi təbiəti.
4. Beynəlxalq kommertiya arbitracı məsələləri üzrə beynəlxalq konvensiyalar.

Nəticə

ƏDƏBİYYAT:

Dərsliklər:

1. **S.S.Allahverdiyev** – «Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq kursu». Dərslik. Bakı, 2007.
2. **Z.Qafarov, A.Əbilov** – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərslik. Bakı, 2007.
3. **S.S.Allahverdiyev** – «Azərbaycan Respublikasının Mülki hüquq kursu» 4 cildlik. Dərslik. Bakı, 2001-2009.
4. **M.M.Boquslavskiy** – «Mecduarodnoe çastnoe pravo». Dərslik. M., 2006.
5. **Q.K.Dmitrieva** – «Mecduarodnoe çastnoe pravo». Dərslik. M., 2004.

6. Xüsusi ədəbiyyatlar:

7. **S.S.Allahverdiyev** – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
8. **Z.Qafarov, A.Əbilov** – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərslik. Bakı, 2004.
9. **M. Dəmirçiyeva** – «Ailə hüququ», dərslik. Bakı, 2003.
10. **Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi**. Bakı, 1999.
11. **Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin komentariyası** – I-III cildlər. Bakı, 2004-2008.

Normativ aktlar:

- «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası». Bakı, 1995.
- «Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunu». Bakı, 2000.
- Azərbaycan Respublikasının «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunu. (13 mart 1996-cı il).

GİRİŞ

Beynəlxalq mülki prosesi öyrənərkən sadaladıqlarımızdan başqə notariat hərəkətlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər də araşdırılır. Beynəlxalq mülki proses, həmçinin bu prosesin iştirakçılarının əmlak və şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquqlarının notariat və digər orqanlar tərəfindən müdafiəsi ilə bağlı xüsusi məsələləri də əhatə edir.

Beynəlxalq mülki proses sahəsində münasibətləri tənzimləyən universal beynəlxalq konvensiyalara gəldikdə isə 1954-cü ildə qəbul edilmiş mülki proses məsələləri haqqında konvensiya mahiyyətinə görə yeganə konvensiyadır. Xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə baxılmasının xüsusiyyətləri ilə bağlı əsas müddəalar bu konvensiyanın normalarında əks olunmuşdur. Beynəlxalq mülki proses xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrin ümumi yurisdiksiya məhkəmələrində baxılması ilə yanaşı arbitrac məhkəmələrində də baxılmasını əhatə edir. Bu onunla əlaqədardır ki, bir çox dövlətlərdə hüquq münasibətlərinin subyektlərini hüquqi şəxslər təşkil etdikcə mübahisənin həlli arbitrac məhkəməsinin aidiyyətinə keçir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi ölkələrdə, o cümlədən Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində bir çox dövlətlərin, məsələn, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq həm beynəlxalq kommərsiya arbitrac məhkəmə sistemində, həm də dövlət arbitrac məhkəmə sistemində «arbitrac» terminindən istifadə edilir. Bununla qeyd edilməlidir ki, bu bölmədə yalnız beynəlxalq kommərsiya arbitrac məhkəmə sistemindən söhbət gedir.

1. BEYNƏLXAL MÜLKİ PROSESİN ANLAYIŞI VƏ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI.

Ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrdə, arbitrac və münsiflər məhkəmələrində xarici elementli mülki işlərə baxılarkən bu işlərin ümumi və xüsusi əlamətlərini özündə əks etdirən məhkəmə icraatı əmələ gəlir. Xarici elementli mülki işlər üzrə məhkəmə icraatının xüsusi məsələləri beynəlxalq mülki prosesi təklif edir.

Beynəlxalq mülki proses dedikdə, xarici elementli mülki dövriyyəyə aid olan münasibətlərdən yaranan mübahisələrə (mülki işlərə) məhkəmənin baxıb həll etməsini tənzimləyən prosesual normaların sistemi başa düşülür.

Beynəlxalq mülki proses mövzusunda öyrənilən məsələlərə aşağıdakılar aiddir:

- tətbiq edilən xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi qaydası;
- əcnəbi vətəndaşların, əcnəbi hüquqi şəxslərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların, hökumətlərarası və xarici dövlət nümayəndəliklərinin prosesual hüquq və vəzifələri;
- beynəlxalq məhkəmə aiddiyyatının anlayışı və proroqasiya sazişinin bağlanma qaydası;
- məhkəmə və ədliyyə idarələrinin tapşırıqlarının icrası qaydaları və üsulları;
- xarici dövlətin ərazisində məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası əsasları;
- xarici elementli mülki işlərdə məhkəmə sübutları;
- vətəndaşların şəxsi statusu məsələləri üzrə xarici inzibati aktların tanınması;
- xarici arbitrac sazişlərinin tanınması və xarici arbitrac qərarlarının tanınması və icrası.

Beynəlxalq mülki prosesi öyrənərkən sadaladıqlarımızdan başqə notariat hərəkətlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər də araşdırılır. Beynəlxalq mülki proses, həmçinin bu prosesin iştirakçılarının əmlak və şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquqlarının notariat və digər orqanlar tərəfindən müdafiəsi ilə bağlı xüsusi məsələləri də əhatə edir.

Beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələləri araşdırarkən nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq ümumi hüquqda da prosesual məsələlər araşdırılır. Bunlara beynəlxalq təşkilatların prosedur qaydaları, beynəlxalq müqavilələrin bağlanma mərhələləri, sanksiyaların tətbiqi, beynəlxalq cinayət prosesi və başqa məsələlər aiddir.

Beynəlxalq ümumi hüquqda beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli,

beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, cinayətkarın təhvil verilməsi prosedurası, sığınacaq hüququnun verilməsi qaydaları və prosesə aid digər məsələlər haqqında normalar sistemi beynəlxalq prosesual hüquqla bağlıdır.

Beynəlxalq prosesual hüquq beynəlxalq mülki prosesdən fərqli olaraq beynəlxalq ümumi hüququn sahəsidir və xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrin baxılması ilə əlaqəli deyil. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mülki proses və beynəlxalq prosesual hüquq «yaxın» terminlər olmasına baxmayaraq, məzmununa görə bu anlayışlar bir-birindən tamamilə fərqlənir. Beynəlxalq mülki prosesə beynəlxalq xüsusi hüququn tədris kursu çərçivəsində baxılmasının əsaslandırılması heç də bütün hüquq alimləri tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Bu təəccüblü deyil, artıq qeyd etdiyimiz kimi hüquq sistemində beynəlxalq xüsusi hüququn yerinin müəyyənləşdirilməsi və ümumiyyətlə bu hüquq sahəsinin xarakteristikası ilə bağlı hüquqşünaslar və alimlər arasında çoxlu diskussiyalar mövcuddur.

Beynəlxalq mülki proses beynəlxalq xüsusi hüququn sistemində hüquq institutu kimi daxil deyil. Lakin elm kimi beynəlxalq xüsusi hüququn sistemində daxil edilmişdir. Elm kimi isə beynəlxalq xüsusi hüquq onunla bağlı bütün sahələri, o cümlədən beynəlxalq ümumi hüquqla, dövlətdaxili hüququn müxtəlif sahələri ilə bağlı məsələləri öyrənir. Beynəlxalq mülki proses, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquq dərslərlərində ayrıca yer tutur və praktiki olaraq həmişə müstəqil bölmə kimi çıxış edir.

Hazırda məhkəmə təcrübəsində prosesual məsələlərin həllində ortaya çıxan əsas problemlər hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrin bağlanması yolu ilə həll edilir. Bu müqavilələrin əsas müddəalarını milli recim prinsipi ilə və məhkəmələrin səlahiyyətləri ilə bağlı normalar təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası arasında mülki işlər üzrə hüquqi yardım haqqında Müqavilənin 1-ci maddəsində milli recim prinsipi ilə bağlı müddəalar, Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Müqavilənin 43-cü maddəsində isə məhkəmələrin səlahiyyətləri ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulmuşdur.

Məhkəmələrin səlahiyyətləri ilə bağlı məsələlər bu və ya digər fəaliyyət sahəsi ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, MDB çərçivəsində

bağlanan 1994-cü il Avroasiya ratent Konvensiyası əqli mülkiyyət sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləməklə bərabər xarici məhkəmə qərarlarının icrası əsaslarını, əcnəbi şəxslərin iştirak etdiyi işlərin məhkəmə aidiyyətini və əcnəbilərin prosesual hüquqlarının xüsusiyyətlərini tənzim edən normaları da özündə əks etdirir.

Beynəlxalq mülki proses sahəsində münasibətləri tənzimləyən universal beynəlxalq konvensiyalara gəldikdə isə 1954-cü ildə qəbul edilmiş mülki proses məsələləri haqqında konvensiya mahiyyətinə görə yeganə konvensiyadır. Xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərə baxılmasının xüsusiyyətləri ilə bağlı əsas müddəalar bu konvensiyanın normalarında əks olunmuşdur. Beynəlxalq mülki proses xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrin ümumi yurisdiksiya məhkəmələrində baxılması ilə yanaşı arbitrac məhkəmələrində də baxılmasını əhatə edir. Bu onunla əlaqədardır ki, bir çox dövlətlərdə hüquq münasibətlərinin subyektlərini hüquqi şəxslər təşkil etdikcə mübahisənin həlli arbitrac məhkəməsinin aidiyyətinə keçir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi ölkələrdə, o cümlədən Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində bir çox dövlətlərin, məsələn, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq həm beynəlxalq kommertiya arbitrac məhkəmə sistemində, həm də dövlət arbitrac məhkəmə sistemində «arbitrac» terminindən istifadə edilir. Bununla qeyd edilməlidir ki, bu bölmədə yalnız beynəlxalq kommertiya arbitrac məhkəmə sistemindən söhbət gedir.

Həm arbitrac məhkəmələrində, həm də ümumi yurisdiksiya məhkəmələrində iş baxılması zamanı prosesual məsələlərdə bağlı tənzimləmənin xüsusiyyətləri meydana gəlir. Bu məsələlər çox zaman üst-üstə düşür. Bunlara xarici qərarların tanınması və icrası, beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti, əcnəbi şəxslərin prosesual vəziyyətlərinin xüsusiyyətləri və digər məsələlər aiddir.

1. Əcnəbi şəxslərin məhkəmə müdafiəsi hüququnun həyata keçirilməsi zamanı əsas prinsip milli recim prinsipidir. Bu prinsipə əsasən əcnəbi şəxslər məhkəmə müdafiəsi hüququnu həyata keçirdiyi dövlətin vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin malik olduqları mülki prosesual hüquqlardan bərabər istifadə edirlər. Azərbaycan Respublikası MPM-in 439-cu maddəsinə müvafiq olaraq əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər məhkəmələrə müraciət etmək hüququna malikdirlər və yerli vətəndaşlarla bərabər prosesual hüquqlardan istifadə edir və prosesual vəzifələri

daşıyırlar.

Azərbaycan mülki-prosesual və arbitrac qanunvericiliyində əcnəbi şəxslərin məhkəmə baxışında iştirakını tənzim edən xüsusi normalar nəzərdə tutulmur. Əcnəbi vətəndaşlara MPM-in ümumi normaları şamil edilir, yəni cənəbi şəxslər prosesdə iddiaçı, cavabdeh, üçüncü şəxs kimi çıxış edə bilər, ümumi əsaslarla sübutlar təqdim edə bilər, iddianın əsasını və predmetini dəyişdirə bilər və s. Analoci müddəalar əcnəbi hüquqi şəxslərə münasibətdə də tətbiq edilir. Əcnəbi şəxslər məhkəmədə öz prosesual hüquqlarını şəxsən və ya nümayəndə vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının MPM-in 70-ci maddəsində nəzərdə tutulan istənilən şəxslər nümayəndə kimi çıxış edə bilər. Əcnəbi şəxslərin maraqlarını məhkəmədə müvafiq dövlətin konsulluqları da müdafiə edə bilər.

Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində xarici vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı xüsusi normalar nəzərdə tutulur və bu normalar həmin dövlətin öz vətəndaşlarına tətbiq edilən normalardan fərqlidir. Məsələn, Argentina qanunvericiliyinə görə onun ərazisində yaşamayan şəxslər məhkəməyə müraciət edərkən müəyyən məbləğdə pul girov qoymalıdırlar. Əcnəbilərin mülki-prosesual fəaliyyət qabiliyyəti ayrı-ayrı dövlətlərdə bir-birindən fərqli müəyyən olunur. Əksər dövlətlərdə mülki-prosesual fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaşlıq prinsipi ilə müəyyən olunur. MPM-in 441-ci maddəsində fiziki şəxsin şəxsi qanununu müəyyən edən norma nəzərdə tutulur. Əcnəbi şəxslərin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaşı olduqları dövlətin qanunları ilə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti isə daimi yaşadığı yeri olan dövlətin, belə dövlət olmadıqda isə onun adətən olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən olunur.

İstənilən hüquq sistemi müəyyən məhkəmə xərslərinin (ekspertə müvafiq ekspertiza rəyinin tərtib edilməsi üçün ödənilən məbləğ, şahidlərə gediş haqqı və iş vaxtının itirilməsinə görə ödənilən kompensasiyalar) və dövlət rüsumunun ödənilməsinə nəzərdə tutur. Hər bir dövlətin öz dövlət rüsumu və məhkəmə xərclərinin tərkibi mövcuddur.

Azərbaycan qanunvericiliyi Azərbaycan vətəndaşlarına münasibətdə tətbiq edilən məhkəmə xərclərinin və dövlət rüsumlarının analoci olaraq əcnəbilərə şamil edilməsini

nəzərdə tutur. Bir sıra dövlətlərdə əcnəbilərin məhkəmə zərcləri ilə bağlı məsələlər qarşılıqlı olaraq həll edilir. Əgər məhkəmə mübahisəsinin baxılacağı yerin dövləti ilə əcnəbi şəxsin vətəndaşı olduğu dövlət arasında müvafiqbeynəlxalq müqavilə bağlanmışdırsa yerli vətəndaşlara tətbiq edilən məhkəmə xərcləri əcnəbi vətəndaşlara da tətbiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hüquq sistemində əcnəbilərin prosesual hüquqlarını həyata keçirmək üçün qarşılıqlı müqavilələrin olması nəzərdə tutulmur. Bu isə o deməkdir ki, məhkəmələr əcnəbilərdən onların yerli vətəndaşlarla bərabər prosesual hüquqlardan istifadə etməsini təsdiqləyən hər hansı bir sübut tələb edə bilməzlər.

Müəyyən vəziyyətlərdə dövlət hakimiyyəti orqanları (hökumət, prezident, parlament) öz vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin prosesual hüquqlarını məhdudlaşdıran dövlətin vətəndaşlarına qarşı müvafiq məhdudiyyətlər (retorsiyalar) müəyyən edə bilər. Azərbaycan Respublikasında retorsiya qəbul etmək hüququ yalnız prezidentə məxsusdur (2000-ci il Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 7-ci maddəsi). Bu isə o deməkdir ki, heç bir Azərbaycan məhkəməsi xarici ölkələrdə Azərbaycan vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə qarşı tətbiq edilən məhdudiyyətlər barədə hər hansı bir məlumat əldə etməsindən asılı olmayaraq əcnəbi vətəndaşlara qarşı prosesual hüquqların həyata keçirilməsində müstəqil olaraq heç bir retorsiya tətbiq edə bilməz.

Prinsip etibarilə əcnəbilərə qarşı iddia yerli məhkəmələrdə qaldırıla bilər. Əcnəbilərin məhkəmədə hüquqi vəziyyətini xarakterizə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi kateqoriya şəxslərə xarici məhkəmələrin yurisdiksiyası məhdud qaydada, beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş hüquqi çərçivədə tətbiq edilir. Bunlara xarici dövlətlərin diplomatik və konsulluq nümayəndələri aiddir. Azərbaycan Respublikası MPM-in 453, 454-cü maddələrinə uyğun olaraq diplomatik nümayəndəliklərə və beynəlxalq müqavilələrdə göstərilən şəxslərə dövlətin yurisdiksiyası beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq tətbiq edilir.

Diplomatik və konsulluq nümayəndələrinin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən əsas sənəd müvafiq olaraq 1961-ci il «Diplomatik əlaqələr haqqında» Vyana konvensiyası və 1963-cü il «Konsulluq əlaqələri haqqında» Vyana konvensiyasıdır. Bu konvensiyalarda

diplomatik nümayəndələrin və konsulluq nümayəndələrinin immunitent prinsipi nəzərdə tutulmuşdur. Diplomatik nümayəndəliyin başçısı, onun ailə üzvləri və diplomatik personalın üzvləri dövlətin mülki, inzibati və cinayət yurisdiksiyasına münasibətdə toxunulmazlıq prinsipindən istifadə edirlər. Bu isə o deməkdir ki, qeyd etdiyimiz şəxslər şahid kimi ifadə verə bilməz və ümumiyyətlə məhkəməyə gətirilə bilməzlər, hətta mülki hüquqi mübahisə onların xidməti fəaliyyəti ilə bağlı olması belə. Lakin diplomatik nümayəndələr müstəqil şəxs kimi çıxış etdikdə (əmlakın bölünməsi, ziyanın ödənilməsi və s. tələbi ilə) toxunulmazlıq prinsipi onlara şamil edilmir.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyatı dedikdə müəyyən dövlət məhkəməsinin beynəlxalq xarakterli mülki hüquqi mübahisələrə baxmaq səlahiyyəti başa düşülür.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyatı dövlətin özünün müstəsna hüququdur. Hansı məhkəmələrin onun ərazisində beynəlxalq xarakterli işlərə baxacağını dövlət özü müəyyənləşdirir.

Dövlətlərin hüquq sistemlərində beynəlxalq məhkəmə aidiyyatının müəyyən edilməsinin üç əsas üsulu göstərilmişdir:

1) tərəflərin vətəndaşlıq əlamətinə görə: tərəflərdən birinin vətəndaşı olduğu dövlətin məhkəməsi mübahisəyə baxmaq səlahiyyətinə malikdir (Fransa, İtaliyada tətbiq olunur);

2) caavbdehin yaşayış yerinin hüququ ilə (Almaniya, İsveçrədə tətbiq olunur);

3) caavbdehin «iştirakı» əlamətinə görə (ABŞ, İngiltərə tətbiq olunur).

Sadaladığımız üsullardan başqa bir çox ölkələrdə məhkəmə aidiyyatını müqavilə yolu ilə də müəyyən edirlər. Müqaviləli məhkəmə aidiyyatına cərə tərəflər arasındakı saziş əsasında xarici dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətləri müəyyən olunur. Bu isə o deməkdir ki, mülki-prosesual qanunvericiliyə əsasən yerli məhkəmənin aidiyyatında olan mübahisəyə tərəflər arasındakı sazişə əsasən xarici məhkəmədə baxıla bilər.

Tərəflər arasında yaranmış və ya gələcəkdə yarana biləcək hər hansı bir mübahisəyə baxan xarici məhkəmənin səlahiyyətlərini müəyyən edən saziş proroqasiya sazişi adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərdən ədəbiyyətlərdə «proroqasiya» sazişi anlayışından

əlavə «deroqasiya» sazişi anlayışına da rast gəlmək mümkündür.

Mahiyyətinə görə proroqasiya və deroqasiya sazişi bir –birinin əksidir: proroqasiya sazişində müəyyən dövlətin məhkəməsinin xeyrinə seçim edilir, deroqasiya sazişində isə müəyyən dövlətin məhkəməsinin mübahisəyə baxması istisna olunur. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində proroqasiya sazişinin bağlanması nəzərdə tutulur. Lakin proroqasiya sazişinin anlayışı Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsində qeyd olunmamışdır. «Proroqasiya sazişi»nin anlayışı mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə qərarlarının məcburi icrası və yurisdiksiyası haqqında 1968-ci il Brüssel Konvensiyasında göstərilmişdir. Konvensiyanın 17-ci maddəsinə əsasən iştirakçı dövlətlərdən birində daimi yaşayış yeri olan tərəflərdən bir və ya bir neçəsi hər hansı bir hüquqmunasibətləri ilə bağlı yaranmış və ya dələcəkdə yaranabiləcək mübahisənin Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin məhkəməsində baxılması üzrə saziş bağlaya bilər və bu zaman həmin məhkəmə müstəsna yurisdiksiyaya malik olacaqdır. Proroqasiya sazişi yazılı formada bağlanmalı və təsdiqlənməlidir. Xarici iqtisadi əqdlərin formasına tətbiq edilən tələblər proroqasiya sazişlərinə də tətbiq edilir.

Azərbaycan qanunvericiliyi ilə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə Azərbaycan məhkəmələri üçün müəyyən olunmuş müstəsna səlahiyyətlər proroqasiya sazişi ilə dəyişdirilə bilməz.

Proroqasiya sazişində mübahisənin baxılmaq üçün xarici dövlətin məhkəməsinə verilməsi nəzərdə tutula bilər. Bu halda arbitrac məhkəməsi cavabdehin vəsatəti ilə iş üzrə icraatı dayandırılmalıdır.

Azərbaycan qanunvericiliyində bütün ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinə xarici elementli mübahisələrə baxmaq səlahiyyəti verilmişdir. Azərbaycan prosesual qanunvericiliyində artıq qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq xarakterli mülki-hüquqi mübahisələrə baxan ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinin səlahiyyətlərini müəyyən edən xüsusi norma nəzərdə tutulmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yerli vətəndaşların iştirak etdiyi müxtəlif kateqoriyalı işlərin məhkəmə aidiyyətinin seçilməsi qaydaları əcnəbi şəxslərin iştirak etdiyi işlərə də tətbiq edilir.

Beynəlxalq xarakterli mübahisələrə baxan məhkəmələrin səlahiyyətlərinin dairəsi beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunur. Buna misal olaraq 1993-cü ildə MDB

dövlətləri arasında bağlanmış «Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında» Konvensiyayı göstərmək olar.

1993-cü il MDB Konvensiyasında beynəlxalq məhkəmə aidiyyatı ilə bağlı bir neçə xüsusi norma nəzərdə tutulmuşdur.

Məhkəmə aidiyyatı işlərin kateqoriyasından asılı olaraq müəyyən edilir:

- daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ və digər əşya hüquqları ilə bağlı iddialar əmlakın yerləşdiyi dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə aiddir.

- şəxsin məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və ya fəaliyyət qabiliyyətsiz elan olunması ilə bağlı işlər şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə aiddir.

- şəxsin xəbərsiz İtkin düşməsi və ya ölmüş elan olunması, həmçinin ölüm faktının müəyyən olunması ilə bağlı işlər həmin şəxsin sağ olduğu müddətdə sonuncu məlumatlara görə vətəndaşı olduğu dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə aiddir.

Sadaladığımız kateqoriyalı işlərdən başqa ailə-nikah münasibətləri sahəsində yaranan: nikahın bağlanması və xitamı, nikahın etibarsız elan olunması, ər-arvad arasında mübahisələr, valideynlər və uşaqlar aramındakı hüquq münasibətləri, qəyyumluq və himayəçiliyin müəyyən olunması və ləğv edilməsi, övladlığa götürmə və başqa işlərin də məhkəmə aidiyyatı müəyyən olunur.

1993-cü il MDB Konvensiyasına uyğun olaraq müqaviləli məhkəmə aidiyyətanın tətbiqi mümkündür. Bu zaman xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə və həmin Konvensiyanın normaları ilə müəyyən olunmuş müstəsna səlahiyyətlər tərəflərin razılığı ilə dəyişdirilə bilməz. Mübahisənin başqa məhkəmədə baxılması üçün verilməsi ilə bağlı tərəflərin sazişi olduqda məhkəmə cavabdehin ərizəsi ilə iş üzrə icraatı dayandırılmalıdır. Eyni işin iki dövlətin məhkəməsində baxıldığı hallar da mövcuddur. Belə hallarda iş üzrə icraata birinci başlamış məhkəməyə üstünlük verilir. İş sonradan icraatına götürmüş məhkəmə iş üzrə icraatı dayandırılmalıdır. Qarşılıqlı iddialarla bağlı işlərə gəldikdə isə belə işlərə əsas iddiaya baxan məhkəmə baxır. Bəzi kateqoriyalı işlərə münasibətdə alternativ məhkəmə aidiyyatı müəyyən olunur. Məsələn; nikahın ləğvi ilə bağlı işlərin baxılması həm ər-arvad ərizəni təqdim etdikləri anadək

vətəndaşı olduqları dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə, həm də ər-arvadın ərizəni təqdim etdikləri anadək ərazisində yaşadıkları dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətinə aid edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində məhkəmə aidiyyatının müəyyən olunmasında çətinlik ondan ibarətdir ki, mülki-prosesual qanunvericilikdə məhkəmə aidiyyatının müəyyən olunmasında əsas prinsip cavabdehin yaşayış yeri götürülür. Lakin beynəlxalq müqavilələrdə tərəflərin vətəndaşlığı prinsipi tanınır. Bu isə o deməkdir ki, beynəlxalq müqavilələrdə əks olunan normalar milli qanunvericiliyinə münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir.

Hüquq ədəbiyyatlarında və beynəlxalq sənədlərdə müxtəlif yurisdiksiyalar fərqləndirilir.

Ümumi yurisdiksiya – bir dövlətdə daimi yaşayış yeri olan şəxs vətəndaşlığından asılı olmayaraq həmin dövlətin məhkəmələrində iddia qaldıra bilər. Bu halda həmin dövlətin vətəndaşlarına tətbiq edilən yurisdiksiya qaydaları belə şəxslərə də eynilə tətbiq edilir.

Xüsusi yurisdiksiya – bir dövlətdə daimi yaşayış yeri olan şəxsə qarşı digər dövlətdə iddia qaldırıla bilər. Bura aşağıdakı hallar aid edilir:

- kontrakt öhdəlikləri üzrə iddialar öhdəliklərin icra yeri üzrə məhkəmələrdə (məsələn, fərdi əmək müqaviləsi üzrə belə yer əmək fəaliyyətinin həyata keçirildiyi yerdir);

- ziyan vurmada əmələ gələn öhdəliklər ilə bağlı iddialar hadisənin baş vermiş olduğu yerin məhkəmələrində;

- cinayət işləri ilə bağlı dəymiş ziyanın ödənilməsi üzrə mülki iddialara dövlətin öz qanunları ilə mülki işlərə baxmaq yurisdiksiyası olan məhkəmələrdə;

- agentliklərin, bölmələrin və digər kommərsiya törəmələrinin işgüzar əməliyyatlarından irəli gələn mübahisələrə onların yerləşdikləri yerin məhkəmələrində;

- vəkalət əmlakının təsisçisi, vəkalət əmlakının mülkiyyətçisi və ya benefisiar ilə bağlı mübahisələrə vəkalət əmlakının yerləşdiyi yerin məhkəməsində;

- məvaciblərin verilməsi üzrə yaranan mübahisələrə məvacibi almaq hüququ olan şəxsin daimi yaşadığı yerin məhkəməsində.

Müstəsna yurisdiksiya – daimi yaşayış yerindən asılı olmayaraq məhkəmələr

aşağıdakı hallardı müstəsna yurisdiksiyaları malikdirlər:

- daşınmaz əmlaka əşya hüquqları ilə bağlı mübahisələrə daşınmaz əmlakın yerləşdiyi yerin məhkəməsində;

- mübahisənin predmetini müəssisənin, hüquqi şəxsin və ya fiziki və hüquqi assosiasiyaların həqiqiliyi, bacarıqsızlığı və ya xitamı ilə bağlı işlər təşkil etdikdə onların yerləşdikləri yerin məhkəməsində;

- əmtəə nişanlarının, sənaye nümunələrinin və ya patent hüququnun həqiqiliyi və qeydiyyatı ilə bağlı mübahisələrə beynəlxalq konvensiyalarla depozitə qoyulması və ya qeydiyyata alınması müəyyən olunan dövlətin məhkəməsində;

- məhkəmə qərarlarının məcburi icrası ilə bağlı iddialara qərarın icra olunmalı olduğu iştirakçı dövlətin məhkəməsində.

2. BEYNƏLXALQ MÜLKİ PROSES MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏR

1954-cü ildə qəbul edilmiş mülki prosesə dair Konvensiya beynəlxalq mülki prosesin əsas mənbəyini təşkil edir. Bu konvensiyanın qəbul edilməsində məqsəd ona qədər mövcud olmuş mülki proses haqqında 1905-ci il Konvensiyasını təkmilləşdirmək olmuşdur.

1954-cü il Konvensiyası 7 bölmədən və 33 maddədən ibarət olaraq aşağıdakı məsələləri tənzimləyir:

I – Məhkəmə sənədlərinin və məhkəmədən kənar sənədlərin verilməsi;

II – Məhkəmə tapşırıqları;

III – Girov;

IV – Rulsuz hüquqi yardım göstərilməsi;

V – Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatından pulsuz çıxarış verilməsi;

VI – Borca görə həbsdə saxlamaq;

VII – Nəticəvi qərarlar.

1954-cü il Konvensiyasının I bölməsində xaricdə olan şəxslərə mülki işlərlə bağlı sənədlərin verilməsinin aşağıdakı ysulları göstərilmişdir:

1) poçt vasitəsi ilə sənədlərin göndərilməsi;

2) sənədlərin verilməsini həyata keçirən dövlətin müvafiq orqanları tərəfindən və ya məhkəmə icraçıları tərəfindən sənədlərin verilməsi;

3) diplomatik və konsulluq kanalları vasitəsi ilə sənədlərin ötürülməsi;

Ümumi qaydada sənədlərin verilməsi pul ödənilmədən həyata keçirilir.

Məhkəmə tapşırıqları bölməsi konvensiyanın mühüm bölməsidir. Burada müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrinin sübutların toplanması ilə bağlı bir-biri ilə əməkdaşlığının formaları göstərilmişdir. Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsasən bir dövlətin məhkəmə hakimiyyəti digər dövlətin səlahiyyətli orqanına mülki işlərlə bağlı müəyyən prosesual hərəkətlərin icrası ilə əlaqədar məhkəmə tapşırığı ilə müraciət edə bilər. Məhkəmə tapşırığının göndərilməsinin iki üsulu qeyd olunur:

- bir dövlətin məhkəməsinin digər dövlətin məhkəməsinə birbaşa müraciət etməsi yolu ilə;

- məhkəmə tapşırıqlarının diplomatik yollarla və konsulluq vasitəsi ilə verilməsi.

1954-cü il Konvensiyasında istənilən dövlətin onun ərazisində icra olunmalı olan məhkəmə tapşırıqlarının yalnız diplomatik kanallarla ötürülməsini elan etmək hüququnun olması barədə xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiyada göstərilən üsullardan əlavə olaraq təcrübədə məhkəmə tapşırıqlarının ötürülməsinin başqa üsulları da tətbiq olunur: xarici dövlətdə məhkəmə tapşırıqlarının icrası ilə məşğul olan xüsusi təyin olunmuş orqanlar vasitəsi ilə, tərəflərin mərkəzi ədliyyə idarələri vasitəsi ilə və s.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə tapşırıqlarının qəbulu və ötürülməsi ilə bilavasitə Ədliyyə Nazirliyi məşğuldur.

Müxtəlif prosesual hərəkətlərin həyata keçirilməsində məhkəmələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı haqqında analoci qaydalar 1993-cü il MDB Konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur.

1954-cü il Konvensiyasında mülki-prosesual hüquqlarını həyata keçirən əcnəbi vətəndaşlara milli recim prinsipinin tətbiq olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Bu prinsip aşağıdakı qaydada öz əksini tapmışdır: «Məhkəmə xərclərinin təmin olunması üçün əcnəbilərdən girov tələbinin yolverilməzliyi, yerli vətəndaşlarla bərabər

əcnəbilərə pulsuz hüquqi yardım göstərilməsi, əcnəbilərin vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatından pulsuz çıxarış almaq hüququ, borca görə həbsdə saxlamanın əcnəbilərə tətbiqinə qadağa qoyulması (yerli vətəndaşlara tətbiq olunmadığı hallarda)».

1954-cü il Konvensiyasının müddələrinin realizəsi Azərbaycan Respublikasının mülki-prosesual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. MRM-in 456-cı maddəsinə uyğun olaraq **məhkəmələr aşağıdakı hallarda xarici məhkəmə tapşırıqlarını yerinə yetirməlidirlər:**

- 1) məhkəmə tapşırıqları müəyyən olunmuş qaydada verildikdə;
- 2) məhkəmə tapşırıqlarının icrası dövlətin suverenliyinə və təhlükəsizliyinə zidd olmadıqda;
- 3) məhkəmə tapşırıqlarının icrası müvafiq məhkəmənin səlahiyyətinə aid olduqda.

Azərbaycan Respublikası ilə bir çox dövlətlər arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilələrdə də məhkəmə tapşırıqlarının icrası ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Belə müqavilələrə Türkiyə, İran, Bolqarıstan, Gürcüstan, MDB dövlətləri və başqa dövlətlərlə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış hüquqi yardım haqqında müqavilələri aid etmək olar.

1954-cü il Konvensiyasından başqa beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələlər digər beynəlxalq konvensiyalarda da öz əksini tapmışdır. **Onların siyahısına aşağıdakılar də daxildir:**

- 1) 1961-ci ildə qəbul edilmiş xarici rəsmi sənədlərin leqallaşdırılması tələbinin ləğvi Konvensiyası (bu Konvensiya qəbul edildikdən 30 il sonra qüvvəyə minmişdir, Azərbaycan bu konvensiyanın iştirakçısıdır);

Bu konvensiyaya əsasən aşağıdakı rəsmi sənədlərin leqallaşdırılması tələb olunmur:

- dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən göndərilən, həmçinin prokurorluq və məhkəmə katibliyi tərəfindən göndərilən sənədlər;
- inzibati sənədlər;
- notariat aktları;
- notariusda təsdiqlənməyən sənədin imzasının doğruluğunu təsdiqləyən rəsmi qeydlər.

Lakin bu konvensiyaya əsasən aşağıdakı sənədlər istisna təşkil edir:

- diplomatik və konsulluq agentlikləri tərəfindən tərtib edilmiş sənədlər;
- gömrük və kommersiya əməliyyatları ilə birbaşa əlaqəli inzibati sənədlər;

2) 1965-ci ildə qəbul edilmiş mülki və ticarət işləri ilə bağlı məhkəmə və məhkəmədən kənar sənədlərin təqdim edilməsi haqqında Haaqa Konvensiyası;

3) 1970-ci ildə qəbul edilmiş mülki və ticarət işləri ilə bağlı sübutların xaricdən alınması haqqında Konvensiya.

Nəzərə alsaq ki, hüquqi şəxslər arasında yaranmış beynəlxalq mülki-hüquqi mübahisələrin həlli ilə bağlı məsələlər də «Beynəlxalq mülki proses» bölməsinə aiddir, onda beynəlxalq mülki proseslə bağlı beynəlxalq müqavilələrin sırasına 1992-ci ildə MDB dövlətləri arasında bağlanmış təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsində yaranan mübahisələrin həlli qaydaları haqqında Sazişi də aid etmək olar.

Beynəlxalq məhkəmə aidiyyatını müəyyən edən normalar bu sazişdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sazişə görə beynəlxalq məhkəmə aidiyyatının müəyyən olunmasında yaşayış yeri prinsipi və ya iddianın verildiyi günədək cavabdehin yaşadığı yer prinsipi əsas götürülür.

1992-ci MDB Sazişinə görə beynəlxalq məhkəmə aidiyyatı tərəflərin razılığı ilə də müəyyən oluna bilər.

Bu zaman aşağıdakı iddialar istisna təşkil edir:

- daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ ilə bağlı iddialar;
- dövlət və digər orqanların qəbul etdikləri qərarların etibarsız hesab edilməsi və bunun nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı iddialar.

Mübahisənin həlli ilə bağlı konkret hüquqi nəticə kimi qəbul edilmiş qərar çox zaman tərəflər üçün kifayət etmir. Məhkəmə baxışının əsas məqsədi ictimai münasibətlərin qaydaya salınması, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının real müdafiəsindən ibarətdir. Ona görə də məhkəməyə müraciət etmiş şəxs pozulmuş hüquqların bərpa olunmasına ümid edir və bunun üçün isə cavabdehin qərarla göstərilmiş hərəkətləri yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İddiaçının (və ya cavabdehin) onun hüquqlarını əks etdirən sənədi əldə etməsi o demək deyil ki, o bu

hüquqları realizə edə biləcək.

Məhkəmə qərarlarının icrası bir çox çətinliklərlə üzləşir. Məsələn: cavabdehin ödəməyə vəsaitinin olmaması, cavabdehin yaşayış yerinin müəyyən olunması və s.

Xarici məhkəmə qərarlarının icrasını çətinləşdirən obyektiv səbəblərdən başqa bir sıra əlavə səbəblər də mövcuddur. Əsas problem ondan ibarətdir ki, bir dövlətin məhkəməsinin qərarı digər dövlətin ərazisində hüquqi qüvvəyə malik deyildir. Məsələn, İran İslam Respublikası məhkəməsinin hər hansı bir mülki hüquqi mübahisə ilə bağlı qəbul etdiyi qərarın Azərbaycan Respublikası ərazisində tanınması üçün Azərbaycan Respublikasının bu qərarı könüllü olaraq tanınması vacibdir. Xarici məhkəmə qərarlarının icrasına razılıq hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilələrdə xarici məhkəmə qərarlarının icrası prosedurasından başqa müqavilə iştirakçısı olan dövlətin digər iştirakçı dövlətlərin məhkəmə qərarlarının onun ərazisində icrası ilə bağlı imperativ (məcburi) normalar da nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası MPM-in 458-ci maddəsi xarici məhkəmə qərarlarının icrası hüquqi əsas verir. MPM-in 458-ci maddəsinə əsasən xarici məhkəmə qərarlarının icrası qaydaları beynəlxalq müqavilələr ilə müəyyən olunmalıdır. Xarici məhkəmə qərarının icraya yönəldilməsi üçün üç illik müddət nəzərdə tutulmuşdur və bu müddət qərarın qanuni qüvvəyə mindiyi gündən hesablanır.

MPM-in 458-ci maddəsinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətlər arasında hüquqi yardım haqqında beynəlxalq müqavilə yoxdursa xarici məhkəmə qərarlarının icrası mümkün deyil.

Bir sıra ölkələrdə xarici məhkəmə qərarları o halda tanınır ki, bu beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş olsun. Bu vəziyyət İsveç, Norveç, Finlandiya, Niderland qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Bununla belə Niderland məhkəmə təcrübəsində məhkəmə qərarlarının tanınmasından geniş istifadə edilir və əslində formaca yeni məhkəmə qərarı çıxarılır.

Bəzi dövlətlər öz vətəndaşlarının müdafiəsi qanunvericiliyində məhkəmə qərarlarının beynəlxalq tanınmasına münasibətdə üstünlüklər müəyyən edir (Fransa, Belçika, Lüksemburq).

Fransa qanunvericiliyinə uyğun olaraq fransıza qarşı iddia Fransada qaldırıla bilər. Əgər fransalı bu üstünlükdən imtina etmirsə Fransada məhkəmə qərarının tanınması istisna edilir. Bir çox dövlətlər müqavilə olmadıqda «qarşılıqlı» prinsipə əsasən məhkəmə qərarlarının tanınmasını məqbul hal hesab edirlər.

Mülki və ticarət işləri üzrə məhkəmə qərarlarının məcburi icrası və yurisdiksiyası haqqında 1968- ci il Brüssel Konvensiyasına əsasən iştirakçı dövlətlərin birində qəbul edilmiş məhkəmə qərarı xüsusi prosedurasız digər iştirakçı dövlətin ərazisində tanınır. Konvensiya üzv olmayan dövlətlərə münasibətdə üzv dövlət tərəfindən məhkəmə qərarlarının tanınmasını istisna edir. **Aşağıdakı hallarda məhkəmə qərarlarının tanınması ümumiyyətlə istisna edilir:**

- tanınma dövlətin ictimai qaydalarına zidd olduqda;
- qərar cavabdehin iştirakı olmadan çıxarıldıqda və ya cavabdehə məhkəmə baxışının vaxtı və yeri barədə müvafiq qaydada məlumat verilmədən çıxarıldıqda;
- qərar eyni tərəflər arasında eyni predmetli iş üzrə üçüncü dövlətin məhkəməsində çıxarılmış qərarla ziddiyyət təşkil etdikdə.

3. BEYNƏLXALQ KOMMERSİYA ARBİTRAJININ ANLAYIŞI VƏ HÜQUQİ TƏBİƏTİ

Beynəlxalq kommersiya arbitracı xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrə baxılması vasitəsidir. Beynəlxalq kommersiya Arbitracına ayrıca məhkəmə orqanı və ya mübahisələrin həlli üzrə təşkilat qismində baxmaq olmaz, bu bir sistemdir. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra mövqelər mövcuddur. Bir sıra alimlər beynəlxalq kommersiya arbitracını münsiflər məhkəməsi kimi müəyyən edir, digərləri əksinə buna bir proses kimi baxırlar (kommersiya mübahisələrinin müəyyən formada araşdırılmasının qeyri-dövlət proseduru).

Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə BMT Komissiyası (YUNSIİTRAL) 1985-ci ildə beynəlxalq ticarət arbitracı haqqında nümunəvi qanun qəbul etmiş, sonradan həmin akt BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyənilərək dövlətlərin öz qanunvericiliklərində istifadə üçün tövsiyə edilmişdir. Bir sıra dövlətlər bu nümunəvi qanun əsasında müvafiq qanunlar qəbul ediblər. (Avstriya, Bolqarıstan, Almaniya, Macarıstan, Misir, İran, Litva, Ukrayna

və s.).

Nümunəvi qanunun müddəalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq arbitrac haqqında» Qanunu qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq arbitrac haqqında» Qanuna əsasən **arbitrac aşağıdakı hallarda beynəlxalq sayılır:**

- arbitrac sazişi bağlananda onun tərəfləri ayrı-ayrı dövlətlərdə yerləşirlərsə;
- tərəflər öz müəssisələrinin olduğu dövlətin hüdudlarından kənarında yerləşirsə;
- ticarət münasibətlərindən irəli gələn öhdəliklərin əsas hissəsinin icra edilməli olduğu hər hansı yer və yaxud mübahisə predmetinin sıx əlaqəli olduğu yer tərəflərin öz müəssisələri olduğu dövlətin hüdudlarından kənarında yerləşirsə;
- tərəflər razılığa gəlmişlər ki, arbitrac sazişinin predmeti birdən çox dövlətlə əlaqəlidir.

Beləliklə, beynəlxalq kommersioniya arbitracı beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sferasında əmələ gələn xarici elementli mülki hüquqi mübahisələrə baxılmasının qeyri-dövlət prosedurunun, arbitrac orqanlarının təşkili, arbitracların seçilməsi prosedurasını, qeyri-dövlət arbitrac qərarlarının tanınması və icrasının xüsusi qaydalarını özündə əks etdirən sistemdir.

Beynəlxalq kommersioniya arbitracı bir sıra əlamətlərə malikdir:

- a) mülki hüquq münasibətlərində xarici elementin mövcudluğu;
- b) mübahisələrə baxan orqanın qeyri-dövlət xarakterə malik olması;
- c) tərəflərin arbitrac sazişinin olması.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq kommersioniya arbitracının hüquqi təbiəti ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bununla bağlı **müqavilə, prosesual, qarışıq** nəzəriyyələri qeyd etmək olar.

Müqavilə nəzəriyyəsinə əsasən arbitrac sazişinə mülki-hüquqi müqavilə kimi baxılır və bu proses iki mərhələdən ibarətdir:

- 1) müqavilənin bağlanması (mübahisənin baxılmasına səlahiyyətli orqanın seçilməsi haqqında tərəflərin sazişi);
- 2) müqavilənin icrası (arbitrac qərarının çıxarılması).

Prosesual nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, beynəlxalq kommersioniya

arbitracı prosesual təbiətə malikdir. Beynəlxalq kommertiya arbitracında bütün məsələlərə mübahisələrin baxıldığı dövlətin hüququ tətbiq edilməklə baxılır. Qarışıq nəzəriyyəyə əsasən isə beynəlxalq kommertiya arbitracında həm maddi hüquq, həm də prosesual hüquq iştirak edir. Arbitrac sazişinin bağlanması təərəflərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti, bu sazişin formasının müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlər maddi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Arbitrac qərarlarının qəbulu və icrası məsələləri isə prosesual məsələ hesab edilir.

Müxtəlif nəzəriyyələrin mövcudluğu beynəlxalq kommertiya arbitracının hüquqi təbiətinin mürəkkəb olduğunu təsdiq edir. Hər bir dövlətin qanunvericiliyi özünün qaydalarını müəyyən edir. Məsələn, bəzi dövlətlərin qanunvericiliyi (Norveç, RF) arbitrac qərarından şikayət verməni nəzərdə tutmur. Qəti arbitrac qərarının çıxarılması ilə arbitrac icraatına xitam verilir.

«Beynəlxalq arbitrac haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən (maddə 32) şikayət vermə məsələlərini təərəflər həll edir. Əgər təərəflər qərardan şikayət vermək istəsələr bu barədə arbitrac sazişində qeyd etməlidirlər.

Arbitrac sazişi – müqavilə xarakteri və ya başqa xarakter daşıyıb-daşımamasından asılı olmayaraq, hər hansı bir konkret hüquq münasibəti ilə əlaqədar təərəflər arasında yarana biləcək mübahisələrin hamısını və ya müəyyən mübahisələrin arbitracaya verilməsi barəsində təərəflərin razılığıdır.

Mübahisənin Beynəlxalq Kommertiya Arbitracına verilməsi haqqında saziş həm beynəlxalq kontraktla ayrıca norma kimi nəzərdə tutula bilər, həm də ayrıca müqavilə qismində ona əlavə edilə bilər.

Bu baxımdan beynəlxalq arbitrac sazişinin iki növü mövcuddur: **1)** arbitrac qeyd-şərti – beynəlxalq kontraktla müəyyən edilmiş norma; **2)** münsif qeydi – təərəflərin mübahisəsinin arbitracaya verilməsi beynəlxalq kontraktla ayrı saziş.

Bu təsnifat Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq arbitrac haqqında» Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunun 7-ci maddəsinə əsasən arbitrac sazişi müqavilədə arbitrac qeyd-şərti kimi və yaxud ayrıca saziş kimi bağlana bilər.

Tərəflərin sazişi bir halda mübahisə yaranmamışdan əvvəl (kontraktın bağlanması zamanı), digər halda isə mübahisənin yaranmasından sonra mümkündür. **Ona görə də**

hüquq ədəbiyyatında bəzən arbitrac sazişinin üç növünə rast gəlmək olar:

- 1) kontrakt da öz əksini tapmış arbitrac qeyd-şərti;
- 2) kontrakt dan aürı bağlanan saziş;
- 3) mübahisə yaranandan bəri bağlanmış arbitrac sazişinin xüsusi növü – münsif qeydi.

Arbitrac sazişi yazılı formada bağlanır və bu hal arbitrac sazişi üçün mütləqdir. Qanuna uyğun olaraq saziş o halda yazılı şəkildə bağlanmış hesab olunur ki, o, tərəflərin imzaladıqları sənəddə əks etdirilmiş və ya məktub mübadiləsi vasitəsi ilə razılaşıdırılmış və yaxud belə sazişin təsdiq olunmasını təmin edən teleqraf, elektron və başqa vasitələrdən istifadə olunmaqla bağlanmış və digər tərəf buna etiraz etməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində arbitrac sazişinin məzmununa daxil edilən mütləq məsələlərin siyahısı öz əksini tapmışdır. Bir qayda olaraq, arbitrac sazişinin məzmununa mübahisəyə baxan orqan, arbitrlərin seçilməsi qaydası və prosedurası, arbitrlərin sayı, etiraz üçün əsaslar, etiraz prosedurları, arbitrac məhkəməsinin səlahiyyəti və s. daxil edilir.

Beynəlxalq kommərsiya arbitracı mübahisələrə tərəflərin sazişi əsasında baxır.

Tərəflər aşağıdakı mübahisələri arbitraca verə bilər:

- xarici ticarət və digər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar və digər mülki hüquqi münasibətlərdən əmələ gələn iübahisələr;
- xarici investisiyalı müəssisələrin, beynəlxalq birliklərin və təşkilatların öz aralarındakı mübahisələr.

Beynəlxalq kommərsiya arbitrac məhkəməsinin yurisdiksiyası beynəlxalq müqavilələrdə də müəyyən edilə bilər. Bu müqaviləyə misal olaraq iqtisadi və elmi-texniki münasibətlərdən əmələ gələn mülki hüquqi mübahisələrin arbitrac qaydasında həll edilməsi haqqında 1972-ci ildə qəbul edilmiş Konvensiyanı göstərmək olar.

Arbitrac ayrıca işə baxılması üçün xüsusi təşkil edilə bilər və ya daimi arbitrac qismində ola bilər. Beynəlxalq kommərsiya arbitrac məhkəməsinə həll edilməsi üçün verilmiş mübahisənin əmələ gəlmiş mülki-hüquqi münasibətlər özündə əmtəələrin alqı-satqısı, işlərin yerinə yetirilməsi, əmtəələrin və xidmətlərin mübadiləsi, yüklərin və sərnişinlərin daşınması, elmi-texniki mübadilə yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin

mübadiləsi, lisenziya əməliyyatları, investisiya, sığorta, birgə sahibkarlıq və s.üzrə münasibətləri birləşdir.

Arbitrac sazişinin muxtariyyətliyi onda əks olunan müddələrin hüquqi müstəqilliyidir. Kontraktın etibarsızlığı arbitrac sazişinin etibarsızlığına səbəb olmur. Əgər müqavilənin (kontraktın) etibarsızlığı məsələsi ortaya çıxarsa, buna dair məhkəmə qərarı olmalıdır. Bu iddiaya baxılması üçün hakimlərin (arbitrlərin) seçilməsi arbitrac sazişi ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq arbitrac məhkəməsində mübahisəyə baxılması üçün əhəmiyyətli maneə arbitrac sazişinin etibarsızlığıdır. Arbitrac sazişinin etibarsız hesab edilməsi üçün hüquqi əsa sayrı-ayrı dövlətlərin hüquq sistemində müxtəlifdir. Məsələn, Belçika qanunvericiliyinə görə arbitrac sazişinin etibarsızlığı üçün əsas arbitrlərin təyin edilməsində tərəflərdən birinin üstünlüyüdür (bir tərəf iki arbitr, digər tərəf isə bir arbitr təyin edir).

«Beynəlxalq arbitrac haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda arbitrlərin təyini, arbitrə etiraz üçün əsaslar, etiraz proseduru, yeni arbitrin təyin edilməsi məsələlərinə dair müddəalar mövcuddur. Bu qanun yalnız arbitracın yeri Azərbaycan Respublikasında olduğu halda tətbiq edilir.

Tərəflər arasında digər razılıq olmadığı təqdirdə hər bir fiziki şəxs vətəndaşlığından asılı olmayaraq arbitr qismində təyin olunmaq hüququna malikdir.

Tərəflər öz mülahizələrinə əsasən arbitr və ya arbitrlərin təyin edilməsi prosedurunu razılaşma əsasında müəyyən edə bilər. Razılıq olmadıqda arbitracda üç arbitr olacağı halda hər bir tərəf bir arbitr təyin edir, təyin edilmiş iki arbitr isə üçüncü arbitri təyin edir. Digər tərəfdən bu barədə müraciət almış tərəf 30 gün müddətində arbitr təyin etməzsə və yaxud tərəflərin təyin etdiyi iki arbitr təyin edildikləri 30 gün müddətində üçüncü arbitrin seçilməsi haqqında razılığa gələ bilməmişlərsə, tərəflərdən hər hansı birinin müraciəti ilə arbitr Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi tərəfindən təyin edilir.

Bu qayda tək başına arbitr ilə olan arbitracda arbitr təyin edilməsində tərəflər razılığa gələ bilmədiyi halda da tətbiq edilir.

Arbitrlərə etiraz proseduru haqqında tərəflər razılığa gələ bilər. Arbitrə etiraz o halda verilə bilər ki, onun qərəzsizliyi və müstəqilliyi barədə əsaslı şübhələr vardır və

yaxud o, tərəflərin sazişində şərtləşdirilmiş ixtisasa malik deyildir.

Hər hansı bir şəxsə onun arbitr təyin edilməsi ilə bağlı müraciət edilərsə, həmin şəxs özünün qərəzsizliyi və müstəqilliyi barədə əsaslı şübhələr doğura bilən hallar haqqında məlumat verməlidir. Arbitr öz funksiyalarını yerinə yetirmək iqtidarında deyilsə və yaxud digər səbəblərdən əsassız olaraq uzun müddət fəaliyyət göstərmirsə və özü vəzifəsindən imtina edirsə və yaxud tərəflər arasında bu barədə razılıq əldə edildikdə onun mandatına xitam verilir.

4. BEYNƏLXALQ KOMMERSİYA ARBİTRAJI MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ KONVENSIYALAR

Beynəlxalq kommersioniya arbitracı sahəsinə aid bir sıra beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir. Bu konvensiyaların sırasında BMT-nin ticarət arbitracı üzrə konfransında imzalanmış, Azərbaycan Respublikasının da tərəfdar çıxdığı xarici arbitrac qərarlarının tanınması və icraya göndərilməsi haqqında 1958-ci il Nyu-York Konvensiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir (1959-cu il iyunun 7-də qüvvəyə minmişdir). İştirakçı dövlətlərin sayı 150-dən çoxdur.

Nyu-York Konvensiyasına uyğun olaraq iştirakçı dövlətlər arbitrac qərarlarını (yalnız Beynəlxalq Kommersioniya Arbitracının qərarlarından söhbət gedə bilər) tanımaq və icra etmək öhdəliyinə götürürlər. Bu norma həm iştirakçı dövlətlərdə, həm də Konvensiyada iştirak etməyən dövlətlərdə qəbul edilən qərarlara aid edilir.

Bununla bərabər hər bir dövlət qeyd-şərt etməklə yalnız Konvensiyada iştirak edən dövlətlərdə qəbul edilən qərarlara bu öhdəliyi şamil edə bilər.

Konvensiyaya uyğun olaraq «arbitrac qərarları» termini hər bir konkret iş üzrə təyin edilmiş arbitrlərin arbitrac qərarlarından əlavə, həmçinin tərəflərin müraciət etdiyi daimi arbitrac orqanlarının arbitrac qərarlarına da aid edilir. Xarici arbitrac qərarlarının tanınması və icrası müvafiq dövlətin prosesual hüququna əsaslanır. **Tanınma və icraya yönəltmə üçün tanınmanı və icramı tələb edən tərəf belə sorğu etdikdə aşağıdakıları təqdim etməlidir:**

a) lazımi qaydada təsdiq edilmiş arbitrac qərarının əslini və yaxud həmin qərarın

təsdiq edilmiş surətini;

b) arbitrac çəkişməsinin predmeti ola biləcək hər hansı bir konkret müqavilənin əsli, yaxud onun lazımi qaydada təsdiq edilmiş surəti.

Arbitrac qərarının, yaxud sazişin mətni bu qərarın tanınması və icrə edilməsi tələb edilən ölkənin rəsmi dilində olmadığı halda, bu qərarın tanınmasını və icra edilməsini xahiş edən tərəf bu sənədlərin həmin dilə tərcüməsini təqdim etməlidir.

Arbitrac qərarlarının tanınması və icrasından imtinanın konkret əsasları döstərilmişdir. **Arbitrac qərarlarının tanınmasından və icra edilməsindən aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:**

a) tərəflər tətbiq olunan qanunvericiliyinə əsasən hər hansı bir şəkildə fəaliyyətə qabiliyyətsizdirlər və həmin saziş tərəflərin istinad etdiyi qanunvericiliyə əsasən qeyri-qanunidir;

b) əleyhinə qərar çıxarılan tərəf arbitrin təyin olunması və ya araşdırma barədə qanunauyğun qaydada xəbərdar edilməmiş və ya digər səbəblərdən öz izahatlarını təqdim edə bilməmişdir.

c) qərar arbitrac sazişi və ya arbitrac qeyd şərtlərində nəzərdə tutulmamış və ya həmin şərtlərə uyğun deyildir;

ç) qərar arbitrac sazişi və ya müqavilədəki arbitrac qeyd şərtlərindən kənara çıxan məsələlər üzrə müddəaları özündə əks etdirir;

d) arbitrac orqanının tərkibi və ya arbitrac prosesi tərəflərin sazişinə uyğun olmamışdır və ya belə saziş olmadığı halda arbitracın keçirildiyi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olmamışdır;

e) qərar hələ qəti qüvvəyə minməmişdir və ya səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarının göstərişinə əsasən qərarın icrası dayandırılmışdır;

ə) mübahisənin obyektinə qərarın tanınması və icrası tələb edilən ölkənin qanunvericiliyinə əsasən arbitrac araşdırmasının predmeti ola bilməz və bu qərarın tanınması və icra edilməsi həmin ölkənin ictimai qaydalarına ziddir;

f) səlahiyyətli hakimiyyət orqanı qarşısında arbitrac qərarlarının ləğv edilməsi və ya dayandırılması barədə vəsatət qaldırıldığı halda bu qərarın tanınması və ya icra edilməsi dayandırıla bilər.

1958-ci il Nyu-York Konvensiyasının müddəaları iştirakçı dövlətlər arasında bağlanmış arbitrac qərarlarının tanınması və icra edilməsi barədə ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlərə toxunmur.

Xarici ticarət arbitracı haqqında 1961-ci il Avropa Konvensiyası 10 maddədən ibarət olmaqla əsasən aşağıdakı müddəaları özündə əks etdirir:

- tərəflərin arbitrac araşdırması aparmaq üçün prosedur qaydalarını müəyyən etmək hüququ;
- xarici vətəndaşların arbitr qismində təyin edilmələri hüququ;
- arbitrlərin hüquqlarını əks etdirən normalar;
- arbitrac qərarlarının tanınmasından imtinanın əsasları, məsələn, mübahisə arbitrac araşdırmasının predmeti deyildir;
- tətbiq edilən hüquq haqqında müddəalar;
- arbitrac qərarının etibarsız elan edilməsi ilə əlaqədar normalar;
- arbitrac qərarlarının ləğvi və s.

1961-ci il Konvensiyasına xüsusi komitənin tərkibi və fəaliyyətini əks etdirən əlavə qəbul edilmişdir.

Xüsusi Komitənin əsas təyinatı arbitrac araşdırmasına və arbitrac orqanına yardım etməkdir. Bu o halda mümkündür ki, arbitrac sazişində arbitracın daimi və müvəqqəti olması, arbitrlərin seçilməsi qaydaları, arbitrac araşdırması prosedurası barədə müddəalar əks olunmamışdır. İddiaçı bu məsələlər ilə əlaqədar Xüsusi Komitəyə müraciət edə bilər.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq mülki proses beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminə hüquq institutu kimi daxil deyil. Lakin elm kimi beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminə daxil edilmişdir. Elm kimi isə beynəlxalq xüsusi hüquq onunla bağlı bütün sahələri, o cümlədən beynəlxalq ümumi hüquqla, dövlətdaxili hüququn müxtəlif sahələri ilə bağlı məsələləri öyrənir. Beynəlxalq mülki proses, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquq dərsləklərində ayrıca yer tutur və praktiki olaraq həmişə müstəqil bölmə kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində məhkəmə aidiyyatının müəyyən olunmasında çətinlik ondan ibarətdir ki, mülki-prosesual qanunvericilikdə məhkəmə aidiyyatının müəyyən olunmasında əsas prinsip cavabdehin yaşayış yeri götürülür. Lakin beynəlxalq müqavilələrdə tərəflərin vətəndaşlığı prinsipi tanınır. Bu isə o deməkdir ki, beynəlxalq müqavilələrdə əks olunan normalar milli qanunvericiliyinə münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir.

Beynəlxalq kommərsiya arbitracı sahəsinə aid bir sıra beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir. Bu konvensiyaların sırasında BMT-nin ticarət arbitracı üzrə konfransında imzalanmış, Azərbaycan Respublikasının da tərəfdar çıxdığı xarici arbitrac qərarlarının tanınması və icraya göndərilməsi haqqında 1958-ci il Nyu-York Konvensiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir (1959-cu il iyunun 7-də qüvvəyə minmişdir). İştirakçı dövlətlərin sayı 150-dən çoxdur.